

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÓTH-MATOLCSI LÁSZLÓ

MŰHELY A LEHETETLENSÉGHEZ. KAPCSOLÓDÁSI PONTOK BIBÓ ISTVÁN ÉS RAVASZ LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉBEN

**Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Filozófiatudományi Doktori Iskola**

Témavezető:

Dr. DÉNES IVÁN ZOLTÁN MAE, DSc

Társkonzulens:

Dr. PERECZ LÁSZLÓ, DSc

Budapest, 2009

A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA, PROBLÉMAFELVETÉS

A Bibó István és Ravasz László közötti szellemi viszony feldolgozásának aktualitását és lehetőségét az 1990-es években elinduló Bibó-recepció és a Bibó-kutatás egyre bővülő eredményei, az életmű különböző rétegeit tematikusan és szisztematikusan feldolgozó tanulmánykötetekben megjelenő eredmények teremtették meg (*A hatalom humanizálása* Szerk. Dénes Iván Zoltán, Pécs, 1993., *A szabadság kis körei*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. *Megtalálni a szabadság rendjét*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001.). A kettejük közötti szellemi viszony vizsgálatát négy fő okból is indokolt vizsgálat tárgyává tenni.

1. Mind Bibó István mind Ravasz László életművének feldolgozása a rendszerváltás utáni időszak fontos feladata volt (és egy darabig még marad is) a magyar teológus, történész, politológus és jogbölcész társadalom számára, hiszen mindketten elhallgatott szerzők és elhallgattatott közéleti szereplők voltak a szocializmus időszakában. Ez a tény eleve indokolttá tette az életművek értékelő, reflektált és multidiszciplináris feldolgozását.
2. Másfelől a Bibó-kutatás fősodrán belül külön feladat volt azoknak a szellemi hatásoknak a feldolgozása, amelyek a köztudottan sokrétű szellemi forrásvidékről táplálkozó bibói gondolatvilágot megalapozták vagy befolyásolták, így kérdéssé vált az is, hogy volt-e olyan hatás, amit a Bibóval közeli családi kapcsolatban álló Ravasz László gyakorolhatott rá.
3. Maga a családi kötődés, az após-vő viszony a harmadik ok, ami felvetette e két gondolkodó egymásra-hatásának kérdését, illetve az a probléma, hogy a keresztyén értékeken „építkező” református Bibó és a „hivatalos” református keresztyénséget képviselő Ravasz László (aki a két világháború közti korszakban dunamelléki püspök volt) felfogása a politika és a keresztyénség viszonyáról milyen sajátosságokat, azonosságokat és eltéréseket mutat.
4. És végül, ezen a kérdéskörön belül is külön izgalmas probléma volt annak vizsgálata, hogy Bibó gondolkodásában hogyan jelenik meg a keresztyénség, egyfelől mint egyház, másfelől mint érték- és hitvilág. Illetve, hogy Bibónak az európai politikai és társadalomfejlődésről adott értelmezésében milyen szerepet játszik az intézményesült keresztyénség.

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata önmagában is indokolta a Bibó-Ravasz szellemi viszony vizsgálatát, de a téma kifejtése még egy fontos törekvést volt hivatott szolgálni. Annak kifejezésre juttatását, hogy két különböző értékvilágú és meggyőződésű gondolkodó szellemi teljesítményének a pártatlan elemző szemszögéből történő vizsgálata önmagában is modell-értékű lehet. Mert a megértő és reflektált elemzés azt az üzenetet közvetíti, hogy eltérő indíttatású gondolkodói teljesítmények megérthetők és egymás mellé helyezhetők, anélkül, hogy kizárólagossá tennék bármelyiket.

A KUTATÁS TUDOMÁNYOS MÓDSZERE

A disszertáció az esztétörténeti kutatás összehasonlító módszerét követi, amely három módszertani megközelítést jelent. Egyrészt az egyes életművek elemzésénél a problémafelvetés szempontjából a szövegek újraolvasását, és a bennük fellelhető belső gondolati váz rekonstruálását. Másrészt a rekonstruált gondolati tartalom kontextusba ágyazott elemzését, ami jelenti egyfelől – szűkebb kontextusban – az egyes szövegek egymáshoz való viszonyának vizsgálatát az életmű egészében, másfelől – tágabb kontextusban – ennek a gondolati tartalomnak a szerző életműve egészének szempontjából történő elemzését, értelmezését. Harmadrészt pedig a két életműnek és az újraolvasott szövegeknek egy közös probléma felől történő összevetését, amely jelen esetben az volt, hogy *milyen előfeltevések és elméleti koncepciók határozták meg Ravasz László és Bibó István esetében a keresztyén értékek és a politika egyeztetésének szempontjait, és általában milyen motivációk alapján közelítették meg a politikum szféráját*. Az alkalmazott vizsgálati módszer megkövetelte azt, hogy a disszertáció úgy vizsgálja e két gondolkodó viszonyát, hogy ne használja egyiket sem mércéül a másikkal szemben, miközben megpróbálja kimutatni a közöttük – sokszor közvetett formában – zajló polémákat, személyiségük, gondolkodói habitusuk és világképük által befolyásolt előfeltevéseik rekonstruálásával, és – ahol lehet – összevetésével. A két életmű vizsgálatából kitűnik ugyanis, hogy a magyar szellemi élet e két – később emblematikussá vált – szereplője hatott egymásra, mivel felelősségérzetük és problémaérzékenységük révén egyformán foglalkoztatták őket a magyar politikai és közélet neurotikus kérdései, viszont a problémákat megközelítő szemléletmódjuk szinte minden esetben ellentétes volt. A kutatás során az is nyilvánvalóvá vált, hogy két olyan kérdés van, amelyben közvetlen vita mutatható

ki az írásaikból (az alkat-vita és a zsidókérdés), ezért a többi témában az életművek vonatkozó részeinek párhuzamos rekonstrukciója látszott célravezetőnek.

Az életművek teljes rekonstrukciója és összevetése a vizsgálódás körének leszűkítésével nem volt indokolt, így Ravasz László esetében jelentős prédikatori, egyháztudósi és egyházreformer munkássága nem a maga teljességében kerül szóba, mint ahogy Bibó István esetében is hiányoznak az életmű bizonyos – a téma szempontjából irreleváns – aspektusai (elsősorban jogelméleti és a nemzetközi közösség felépítésével, működésével foglalkozó írásai).

A disszertáció a két gondolkodó életművét öt fejezetben, négy tematikus egység mentén veti össze: az első fejezetben kísérlet történik szellemi portréjuk megrajzolására, az életpályák áttekintő kontextusában. Az első tematikus fejezetben kereszténység-képük rekonstrukciója és összevetése történik meg, majd a nemzetről vallott felfogásuk, illetve az alkat-diskurzusban elfoglalt álláspontjuk értékelése. A harmadik nagy tematikus egységben a disszerens a zsidókérdésben tanúsított magatartásuk és álláspontjaik vizsgálatát végzi el, végül, az ötödik fejezetben, a gyakorlati politikához való viszony kontextusában, az 1956-os forradalomban betöltött szerepükkel foglalkozik az értekezés.

Végül ki kell térnünk jelen disszertáció egyik kulcskérdésére, ami a belső szerkezet – tudatosan felvállalt – aránytalansága. Azaz, hogy a Bibó Istvánnal foglalkozó szövegrészek rendre terjedelmesebbek, mint a Ravasz Lászlót tárgyaló alfejezetek, amiben nem értékítélet, hanem egy objektív kényszerhelyzet játszik szerepet. Elsősorban az, hogy ez a munka a Bibó kutatások keretei között született meg, amihez egy független tudományos műhely szellemi kapacitása, és a Bibó recepció egyre terebélyesebb irodalma állt rendelkezésre, míg Ravasz László esetében még mindig várat magára a szélesebb közvéleményhez is eljutó, életművének teljességét (legalább az áttekintés szintjén) elemző szekunder irodalom. Ebben a vonatkozásban pedig Bibó életműve jóval nagyobb terjedelmű elemzést igényel, hiszen munkásságának jelentős szeletét teszik ki politikaelméleti írásai, ráadásul az elmélet mellett a gyakorlati politikában is szerepet vállalt a XX. századi magyar történelem két meghatározó korszakában.

A DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI, EREDMÉNYEI

1. Mind a két gondolkodó közös szellemi forrásvidékről, a neokantiánus filozófia területéről indult, és ez alapjaiban meghatározta szellemi formátumukat. Bibó esetében politikai gondolkodását és a politikai ellentétek feloldására kidolgozott módszerét (szinoptikus módszer) is ez határozza meg alapjaiban. Mert akár a politika fogalmát nézzük (amit a disszerens Bibónak a szegedi egyetemen tartott, nem régen közölt politikatudományi előadásából rekonstruált), akár a szinoptikus módszert, mind a kettő a tény-érték, valóság-érték, a Sein-Sollen ellentétpár körül forog, belső logikáját tekintve ezek dualizmusára épül. A politika fogalma ugyanis egy értékelő folyamatként jelenik meg Bibónál, melynek célja a realizmus és az utópizmus, a valóság és az értékek világa közötti közvetítés. És ez a lényege a Horváth Barnától örökölt szinoptikus módszernek is, amely „egybenézni”, és nem egymásra vonatkoztatni próbálja a tényeket és az értékeket. Ravasz László az Erdélyi Iskolához kötődő tanárai révén szintén a neokantiánus teológiai (döntően filozófiai alapokon álló) hagyományt képviseli, legalábbis indulásakor. A neokantiánus szellemi örökség ugyanakkor egy másik szempontból is fontos, mert mindkét életmű ennek az örökségnek a meghaladására tett kísérlet is egyben. Csak míg Bibó valójában nem tud túllépni ezen a hagyományon, addig Ravasz László olyan fordulatot hajt végre teológiájában, amellyel a Schopenhauer, Ritschl és Harnack ihlette teológiától a barthi teológiához jut el. Azaz lényegében feladja a filozófia felől megközelített teológia látásmódját, s ezzel mesterének, Böhm Károlynak az örökségét, amiben persze nagy szerepe van a liberalizmus 1920-as években bekövetkező plauzibilitás-vesztésének is.
2. A kereszténység-képek összevetésének fontos hozadéka van a két gondolkodó életművének megértése szempontjából. Bibó István kereszténység-felfogását filozófiai, jogelméleti és teológiai hatások határozzák meg, szerepe pedig politikaelméleti gondolkodásában *módszertani jellegű*, mert a kereszténységről alkotott történeti felfogása kapcsolja össze a politikáról alkotott fogalmát (realizmus és utópizmus közötti közvetítés) az európai fejlődés általa kívánatosnak tartott irányával. Gondolkodásában centrális szerepe van a politikai fejlődéshez elengedhetetlen reális utópiának, amely normaadó és értékközvetítő szerepével a politikai cselekvés mércéjét és igazolásának alapját teremti meg. Ez olyannyira fontos számára, hogy felvázolja a saját utópiáját is az *Uchroniá*-ban, melynek lényege, hogy az értékközvetítő szerepben

lévő egyház a demokratizálódási folyamat mintája, és így a világi-politikai demokratizálódás elősegítője lehetett volna. És így Európa és a világ elkerülhette volna az abszolutizmus, a terrorba torkolló forradalmak és a diktatúrák közjátékait. A mű jelentősége abban áll, hogy Bibó politikaelméleti koncepciójának ez az írás a csúcspontja, mert az európai politikai fejlődésről történeti kontextusban adott áttekintését és értékelését az *Uchronia* teszi teljessé, a bibói értelemben vett „reális utópia”, tehát jövőkép felvázolásával.

3. A nemzetfelfogások és nemzetfogalmak összevetésének szintén termékeny hozadékaik vannak. Álláspontját a magyar alkatról folytatott diskurzus keretei között kifejtő Ravasz László nemzetfelfogása a harmincas-negyvenes években Szekfü Gyula történetiszemléletének egyértelmű hatását mutatja, a nemzet fogalmát pedig Böhmtől származó filozófiai kategóriái segítségével, teológiai szempontok alapján közelítette meg, így vallásos nemzeti metafizikát alkotott. Gondolkodását és közéleti-politikai működését nagyban meghatározta a Trianon-sokk, ami a mérsékelt konzervativizmus felé orientálta. Visszamenőleg ő is igazoltnak, az 1848-as forradalom által megfogalmazott célok beteljesülésének látta a 1867-es kiegyezést, mert ez biztosította – Magyarország státuszának a Habsburg birodalmon belüli megerősödésén keresztül – a magyar állam területi integritását a nemzetiségek függetlenségi törekvéseivel szemben. Történelmi szükségszerűségnek tartotta az Osztrák-magyar Monarchiát, olyan birodalomnak, amely a hatalmi egyensúly és a történeti magyar állam megőrzésének egyedüli letéteményese Kelet-Közép-Európában.
4. Bibó István nemzetfelfogására Németh László és Erdei Ferenc nézetei voltak kimutathatóan nagy hatással. A magyar politikai fejlődéssel kapcsolatos koncepciójában egyrészt meghaladta az alkat-diskurzus kérdésfelvetéseit, a magyar politikai fejlődésnek a korban népszerű – de szerinte hamis, mivel végletekben gondolkozó – programjait (külföldi mintakövetés vagy nemzeti öncélúság). Másrészt kimutatta a Szekfü Gyula által kidolgozott – szerinte aktuálpolitikai célokat szolgáló, ezért indoktrinációs jellegű – történeti koncepció érvénytelenségét, amikor elutasította a Habsburg birodalom fenntartásának szükségességére irányuló érvelést és a kiegyezést utólag igazolni akaró történelemszemléletet. Így végeredményben Ravasz László történelemszemléletét bírálta és utasította el. A reális utópiaként aposztrofált bibói szemléletmód logikai argumentációjának jellegzetes instrumentumai itt is megvannak, hiszen a közösségi cselekvés problémamegoldásra hangolt jellegét hangsúlyozza. Azt, hogy a nemzeti sajátosságok jegyei magatartásokban, közösségi

formákban és a politikai egyensúlyban fedezhetők fel, és ezeket a lélektani megközelítés, a szinoptikus módszer, illetve a társadalmi objektiváció eszközeivel elemzi. Ezzel a metodológiával emelkedik ki elsősorban a nemzetkarakterológia hagyományos módszertanának és fogalmi struktúrájának keretei közül, mert elemzéseiben a magatartások és az élethelyzetek közötti kapcsolat feltárásának elsődleges szempontja foglalkoztatja, így nemzetkarakterológia helyett végül is szociálpszichológiát művel. Ravasz László és Bibó István nemzetfelfogása tehát szöges ellentétben állnak egymással, míg Ravasz kultúrnemzeti koncepciót alkot, amelyben a nemzet gyülekezet, addig Bibó a nemzet politikai közösségként való felfogásának híve, mely szerint a nemzet elsősorban közös vállalkozás.

5. A zsidókérdéssel kapcsolatos polémia Bibó és Ravasz között sajátos jellegű. Mind a ketten ugyanis „mérsékelt antiszemitaaként” viszonyultak a két háború közötti közéletben erőteljesen megjelenő asszimilációs problémához, de végül mindketten revideálták nézeteiket. Ravasz László zsidókérdésben elfoglalt álláspontját, amelynek középpontjában a túlzott asszimiláció miatti zsidó térfoglalás alaptétele állt, alapvetően két megfontolás határozta meg, amelyek egymásnak ellentmondó érvényesítésével bizonyos értelemben önmagát kergette csapdahelyzetbe. Az egyik megfontolás teológiai jellegű volt, és a barthi teológiai fordulat hatását mutatta, mert ez az új teológia azt az álláspontot alakította ki, hogy az egyháznak semmilyen politikai jellegű funkciót nem kell felvállalnia, a világi hatalmi rendszerek Isten akaratából létezhetnek, az egyháznak éppen ezért nem feladata a politikai kérdésekben történő állásfoglalás. Ezt az álláspontot érezhetően magáévá tette, ezért nincsen igazán körülírható politikai koncepciója, és ezért bizonytalanok sokáig a zsidók mentésének érdekében megtett egyházi akciók is, de ezért ragaszkodik Ravasz sokáig – tulajdonképpen haláláig – ahhoz a nézetéhez, amit a keresztség kiszolgáltatásával kapcsolatban alakított ki. A másik megfontolás reálpolitikai jellegű volt, Ravasz a szélsőjobboldal erősödésének veszélyét érezte, ezért megszavazta az első két zsidótörvényt az indulatok csillapítása érdekében, de ez a lépés nem az antiszemita indulatok lecsillapodásához vezetett, hanem alapot teremtett a további jogfosztásokhoz. A kialakuló protestáns felfogás az állam-egyház kapcsolatról a politikához való viszonyban jelentett csapdahelyzetet az egyházak – így Ravasz – számára, mert az egyház a nemzetet missziós munkájának alanyaként, az államot pedig ennek keretként, kvázi gyülekezetként kezelte, ami lehetetlenné tette azt, hogy

a társadalom nem protestáns vagy nem keresztény rétegei felé ugyanúgy hatékony közösségépítő – és ezen keresztül akár missziós – munkát tudjon végezni.

6. Bibó István *Zsidókérdés*-tanulmányában feldolgozta az asszimiláció problematikáját, és azt elsősorban a társadalmi fejlődés zavaraira vezette vissza. Elemző módszere teljesen sajátos, olyan szempontból közelít a kérdéshez, ami pszichológiai és társadalomszociológiai nézőpontok egybeolvasztását jelenti. A nemzet politikai közösségként való felfogása alapján értelmezi az asszimilációs folyamatot, abban is a közös vállalkozás „lendületét”, a célkitűzések és jövőképek realitását tartja a közösséghez való hasonulást motiváló tényezőnek. Vizsgálódásainak célja egyrészt a zsidók lelkiállapotának feltárása és megértése, másrészt a környező társadalom közösségi értékelését romboló tényezők kimutatása, ami összekapcsolódik a felelősség kérdésének tisztázásával. Bibó zsidókérdést elemző módszere annak kiküszöbölésére irányul, ami a probléma magja: a dialógus hiánya a zsidók és a többségi társadalom között. A konfliktus feltárásakor a történetiszociológia eszköztárát alkalmazza, azaz azt mutatja ki, hogy a magatartásformák és a belőlük származtatott tapasztalatok hogyan válnak a kommunikáció – értékeket és normákat közvetítő – eszközeivé a történeti fejlődés folyamán. Bibó tehát az asszimiláció kérdésében fordulatot hajt végre, és annak háttérben a társadalomfejlődés zavarait, a középkori keresztény világképnek a zsidóságot – politikai, gazdasági és társadalmi érvényesülés tekintetében – izoláló gyakorlatát, valamint az interperszonális kapcsolatokban szerzett, rossz tapasztalatokból eredő magatartásmintákat látja. Így a hangsúlyt a társadalmi és egyéni felelősségvállalásra, illetve a párbeszédre helyezi.
7. Bibó István 1956-os szerepvállalása életművének konzisztenciáját mutatja, hiszen a forradalom alatt tanúsított magatartása tökéletes összhangban állt a cselekedeteit motiváló politikai elvekkel. A magyar helyzetet a történeti fejlődés szempontjából, egyúttal a marxista ideológia és a sztálini politikai gyakorlat bírálatainak kontextusában vizsgálta, ami a már tőle megszokott politikaelméleti elemző módszer alkalmazását tette lehetővé. Bibó a magyar kibontakozásról adott javaslatával megint reális utópiát adott, hiszen a végleteket elkerülni szándékozó, a nagyhatalmak érdekeinek összefüggéseit szem előtt tartó tervezete sajátosan harmadik utas megoldás volt. Elutasította a marxista társadalomszervezés és társadalomszemlélet zsákutcáját, a politikai terror alkalmazásának mindennaposá válását, ugyanakkor nem tartott kívánatosnak semmilyen restaurációs törekvést sem. Koncepciója a demokratikus politizálás és a szocialista típusú gazdaságpolitika kívánalmait próbálta

összeegyeztetni, ami azért volt evidencia számára, mert mind a kettőt a nagy demokratikus európai kísérlet logikus állomásának tekintette. Ezen túl a szocialista öngazgató társadalom és a liberalizmus negatív szabadságot preferáló értékrendje mögött nála is ugyanaz a vízió húzódott meg: az erőszakot intézményesen alkalmazó állam – mint hatalmi központ – semlegesítésének vágya.

8. Ravasz László '56-os szerepvállalása valójában már nem személyes ambíciók által táplált közéleti politizálás volt, hanem az egyház egyre inkább széteső vezetőségét elutasító református közvélemény nyomására elvállalt konszolidáló szerep. Ravasz meglehetősen pesszimista volt az egyház 1945 utáni helyzetével kapcsolatban, de a forradalom eseményei sem töltötték el túlzott optimizmussal. Érezte ugyanis a szekularizálódó társadalomban háttérbe szoruló, politikai játszmák és érdekek eszközeivé váló egyház helyzetének alapvető változását, ezért a forradalom alatt sem gondolt a régi rendszer visszaállításának lehetőségére. A református egyház Rákosi-rendszerrel kompromittálódott vezetőinek leváltásában szerepet vállalt, mert tevékenységüket rendkívül károsnak tartotta, és ismét alkalmazta a „szabad egyház szabad társadalomban” elvét, amikor az egyház és állam közti szerződéses, törvényi alapokon álló viszony kialakítását szorgalmazta. A forradalom értékelése mind a kettőjüknél egyértelműen pozitív. Bibó lehetőségnek tekintette a Németh László által megfogalmazott és saját szempontjaival kiegészített harmadik utas szocializmus magyar modelljének megvalósulására, Ravasz pedig a kommunista vezetéssel együttműködő, az egyház önállóságát teljesen feladó és ezzel az egyház hitéleti tevékenységét veszélyeztető vezetés félreállítására, illetve a református egyház megújulási törekvéseinek megvalósítására. Ennek fontos eleme volt az egyház decentralizálására és presbiteri elven – a széles körű gyülekezeti önállóság és öngazgatás elvén – történő irányításának kialakítására irányuló szándék, mert a tapasztalat azt mutatta számára, hogy a centralizált egyházi központok (zsina, konvent) könnyen a hatalom eszközeivé tehetők.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

I. KÖNYV/MONOGRÁFIA

Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László és Bibó István életművében.* Eszmetörténeti Könyvtár 4. Budapest, Argumentum Kiadó, 2005. pp. 7-279.

II. TANULMÁNYOK, CIKKEK

1. **Tóth-Matolcsi László:** *Ravasz László és Bibó István szellemi viszonya.* In Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. pp. 265-290.
2. **Tóth-Matolcsi László:** *Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései.* In Beszélő 2005/6-7. (június-július). pp. 157-163.

III. SAJTÓ ALÁ RENDEZÉS, SZÖVEGKIADÁS

1. **Tóth-Matolcsi László:** *Bibó István: Három verselemzés.* Forrásközlés. In Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. pp. 335-347.
2. **Tóth-Matolcsi László:** *Bibó István egyetemi előadásai 1942-1949.* Szövegkiadás Balog Ivánnal közösen. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. pp. 77-214.